पञ्चलहरीकाव्येषु शब्दालङ्कार विश्लेषणं

Name : Gandikota Chennaiah
Department : Sahitya
Class : PH.D
University : National Sanskrit University
Email : chennaiahabvp@gmail.com
Cell No : 9398403883

पञ्चलहरीकाव्येषु शब्दालङ्कारः-

शब्दव्यापारवृत्यसहत्वं शब्दालङ्कारः । अलङ्कारशास्त्रे अलङ्काराणां शब्दगततत्वेन अर्थगततत्वेन शब्दार्ोभयगततत्वेन च व्यवस्थर्तेः अन्वयव्यततरेकयोरनुतवधातयत्वेन तनणथयः ।

गङ्गालहर्ाां शब्दालङ्काराः

अनुप्रासालङ्कारः-

अलङ्कारशास्त्रे शब्दालङ्कारेषु अन्यतम भवततअनुप्रासालङ्कारः । अलङ्कारशास्त्रवाङ्मये पस्िितराजजगतन्नार् अन्यतमं थर्ानं तवद्यते। गतङ्गालहयाथः चतुर्थ श्लोकः अनुप्रासालङ्कारः समुदाहरतत।

तिालम्बादम्ब स्फुरदलघुगिेण सहसा

मर्ा सिैऽिज्ञासरवणमर् नीताः सुरगणाः

। इदानीमौदार्ां भजवस वर्द भावगरथ

तदा

वनराधारो हा रोवदवम कथर् कोषावमह पुरः ।।

(गङ्गालहरी श्लोकः ४)

अस्िन् श्लोके पस्िितराजजगतन्नार्ः स गतङ्गां मातां प्रतत स्वतवस्वासं प्रकटयतत। अत्र पतवत्रगतङ्गाजनन्यालम्बनं दृष्ट्वा सुरगतणाः अर्ाथत् भूदे वा मया अवज्ञासरतणं नीताः इतत पदसतन्नवेशेन कतवरत्र गतङ्गाजनन्याः सवथपापहरत्वपावनत्वयोः प्रभावं प्रकतटतवान्। गतङ्गां प्रतत स्वतवश्वासं प्रकटयन् कतवः कर्यतत - हे अम्ब तवालम्बनगतवेण मया सुरगतणाः सवैरतप दूरीकृताः । यतद त्वम् औदासीन्यं वहतस तनराधारोऽहं के षां पुरः रोतदतम। इततअमरगतणेभ्योऽतप गतङ्गायाः वैतशष्यम् औन्नत्यं तवशदयततस्िराजजगतन्नार्ः ।

एवं रूपेण गतङ्गामातरं प्रतत पस्िितराजजगतन्नार्ः स्वतवश्वासं प्रकटतयत्वा गतङ्गानद्याः सवथपापहरत्वपावनत्वयोः प्रभावं प्रकतटतवान्। अस्िन् श्लोके अनुप्रासालङ्कारः भवतत। तदार्थमेव अनुप्रासालङ्कारः लक्षणतवषयं पररशीलनं करोतम। अनुप्रासालङ्कार लक्षणतवषये बहवः कवयः ग्रन्थेषु तववरणं कृतवन्तः । यर्ा-

· काव्यालङ्कारे भामहस्य मते स्वरूपवणथतवन्यास एव अनुप्रासालङ्कारः ।

र्ा- स्वरूपिणणविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षते ।

(काव्यालङ्कार : २.५)

पञ्चलहरीकाव्येषु शब्दालङ्कार विश्लेषणं

अस्यतभप्राये अर्थतभन्नेऽतप अक्षरसादृश्यमपेक्षते। तस्य प्रयोगतेण भाषायाः सौन्दयं वधथते इतत । तत् एव अनुप्रासालङ्कारः ।

पस्ितराजजगतन्नार्ः अमृतलहरे शब्दालङ्कार प्रयोगते १,२,४ श्लोके षु अनुप्रासालङ्कारप्रयोगतः ृकतः ।

अनुप्रासालङ्काराः

भामहः काव्यलङ्कारः ग्रन्थे अनुप्रासालङ्कार लक्षणं प्रततपादयतत।

र्था - स्वरूपिणणविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षते ।

(काव्यालंकारः २.५)

अस्यातभप्राये अर्थतभन्नोऽतप अक्षरसादृश्यमपेक्षते इतत अनुप्रासालङ्कारः । मम्मटाचायथः काव्यप्रकाशे प्रततपादयतत-

िणणसाम्यमनुप्रासाः । `इवत।

(काव्यप्रकाशाः ९.२०१)

अर्ाथत् यत्र वणथस्य साम्यं भवतत्तत्र अनुप्रासालङ्कारः भवतत।

अमृतलहयां प्रर्मश्लोकः अनुप्रासालङ्कारः समुदाहरतत।

मातः पातकपातकाररवण ति प्राताः प्रर्ातस्तटं

्सः कावलन्दि महेन्द्रनीलपटलन्दिग्ां तनुं िीक्षते

। तस्यारोहवत वकं न धन्यजनुषाः स्वान्तं वनतान्तोल्लस

नीलाम्भोधरिृिििन्दितरुवचदैिो

रमािल्लभाः ।।

(अमृतलहरी श्लोकः १)

हे पातकानां पापानां पातककाररतण तवनातशतन मातः कातलस्न्द। यः प्रातः समये तव तीरं इत्युक्ते भवत्याः नदीतीरं गतच्छन् महत् इन्द्रनीलपटलतमव तिग्ां इन्द्रनीलमतणपुञ्जमयं तनुं वीक्षते तस्य धन्यजन्मनः धन्यजनुषः भवेत्। तेषां हृदयं अतप स्वान्तं भवेत्। दे वः रमावल्लभः लक्ष्मीकान्तः तेषां हृदय अन्तः करणे न आरोहतत चेत् अतप अवश्यमेव आरोहत्येव तनत्यं प्रातः काले भवत्याः इन्द्रनीलपटलतमव तिग्ा तनु वीक्षतेश्चेततप तवभुः श्री मन्नारायणः सदा तेषां हृदये तवलसतत इतत भावः ।

अस्िन् श्लोके कतवः अनुप्रासालङ्कारं प्रयोगतं ृकतः ।

© 2022, IRJEdT Volume: 04 Issue: 12 | Dec-2022

पञ्चलहरीकाव्येषु शब्दालङ्कार विश्लेषणं

करुणालहर्ाां शब्दालङ्काराः

पस्ितराजजगतन्नार्ेन करुणालहयां शब्दालङ्कार प्रयोगतः न कृतः ।

लक्ष्मीलहर्ाां शब्दालङ्कारः-

पस्ितराजजगतन्नार्ेन लक्ष्मीलहयां १,२३ श्लोके षु अनुप्रासालङ्कारप्रयोगतः कृ तः ।

प्रर्मश्लोके अनुप्रासालङ्कारः -

समुन्मीलन्नीलाम्बुजवनकरनीरावजतरुचा

मपाङ्गानां भङ्गैः रमृतलहरी श्रेवणमसृणैः ।

विर्ा हीनं दीनं भृशमुदरलीनं

करुणर्ा

हररश्यामा सा मामितु जडसामावजकमवप ।।

(लक्ष्मीलहरी श्लोकः १)

अत्र पस्ितराजजगतन्नार्ः आत्मसमपथणपूवथकं मातुः कृ पातभक्षां करोतत। सदा स्व उदरतचन्तायां मग्नः कतवः स्व दाररद्यं प्रकटनपूवथकं लक्ष्मम्याः वन्दनं करोतत। सा लक्ष्मी नीलाम्बुजानां तनकरे षु नीरातजता वतथते । येन नीराजनेन लक्ष्मम्याः रुतचः पररवधथते। लक्ष्मम्याः चक्षुयुगतलं अमृतलहयाथः शोभां धारयतत । संसारदावानले दग्ीभृतानां मानवानाम् उद्धारतनतमत्तं भगवत्याः कृ पाद्दतटः अवश्यमपेतक्षता इतत कवेः भावना तस्य दैवी भक्त्ाः पराकाष्ां प्रदशथयतत । अत्र लक्ष्मम्याः करुणाधारा कवेः उपरर अवतु इतत कतवः मातुः आशीवाथदतभक्षां करोतत। तत्र प्रर्मश्लोकः मङ्गलाचरणं नमस्कारात्मकं -आशीवाथदात्मकं वस्तुतनदेशात्मकञ्चेतत त्रैतवध्यम्। परन्तु कतवः अत्र मातुः आशीवाथदतभक्षां आशीवाथदात्मकं मङ्गलाचरणं तवदधातत।

काव्यालङ्कारे भामहस्य मते स्वरूपवणथनतवन्यासः एव अनुप्रासालङ्कारः यर्ा -

स्वरूपिणणविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षते।

(काव्यालङ्कारः २.५)

अस्यातभप्राये अर्थतभन्नेऽतप अक्षरसादृश्यमपेक्षते अनुप्रासालङ्कारः इतत।मम्मटाचायथः काव्यप्रकाशे प्रततपादयतत-

िणणसाम्यमनुप्रासाः ।इवत।

(काव्यप्रकाशाः ९.२०९ पृ)

अर्ाथत् यत्र वणथस्य साम्यं भवतत्तत्र अनुप्रासालङ्कारः भवतत।

© 2022, IRJEdT Volume: 04 Issue: 12 | Dec-2022

पञ्चलहरीकाव्येषु शब्दालङ्कार विश्लेषणं

पस्ितराजजगतन्नार्ः सुधालहयां अनुप्रास श्लेष, पदश्लेषालङ्काराः प्रयोगतः ृकतः ।

श्लेषालङ्कारः :-

भामहस्य काव्यालङ्कारे श्लेषालङ्कार लक्षणं प्रततपातदतम्। यर्ा -

उपमानेन र्त्तत्वमुपमेर्स्य साध्यते ।

गुणविर्ाभ्ां नाम्ना च न्दश्लष्टं तदवभधीर्ते ।।

(काव्यालङ्कारः ३.१४)

अस्यातभप्राये गतुणतियादीनां कारणात् उपमेयस्य उपमानेन साकं तादात्म्यमेव श्लेषः ।

सुधलहर्ां श्लेषालङ्कार उदाहरण श्लोकः-

प्रातवनणगत्य गोवभाः सह रुवचविषर्े सञ्चरन्त्यऽवितावभाः

साकं सार्ं वनकार्ं प्रवत पुनरवप र्ाः सम्प्रर्ातुं

विरन्ते। र्ासां

वदव्यप्रभान्दिजगदधिनश्रेवणदाहैकदाि :

क्षेमं तन्वन्तु तिः वशिमर्िपुषो िासरे शस्य गिः ।।

(सुधालहरी श्लोकः १९)

यासां गतावां तकरणानां तदव्यप्रभावः (तत्रजगततः) तत्रभुवनस्य (अधातन) पापातन एव वनश्रेतणः तस्या दाहे एकः अतिदीयः दावः (दावातग्नः) दवादावौ वनारण्यवह्नी इत्यमरः । तशवमयं इत्युक्ते मङ्गलमयं वपुः यासां तर्ाभूताः वासरे शस्य तदनपतेः ताः गतावः द् युतयः वः युष्माकं क्षेमं (मङ्गलं) तन्वन्तु तवस्तारयन्तु इतत।

अस्िन् श्लोके साकं सायं तनकायं प्रतत पुनरतप इतत श्लेषालङ्कार लक्षणे संलग्नम्।

काव्यदशथने दस्ि मते यर्ा-

न्दश्लष्टवमष्टमनेकाथणमेकरूपान्दन्वतं िचः ।

(काव्यादशणः २.३१०)

अस्य मते एकरूपास्न्वतं वचः अनेकार्थप्रततपादनं यत्र भवततसः श्लेषः इतत।

अस्िन् श्लोके ऽतपसाकं सायं तनकायं इततएकरूपास्न्वतं वचः । परन्तु अनेकार्थप्रततपादनं भवतत् तद् कारणेन अस्िन् श्लोके श्लेषालङ्कारः संलग्नम्।

एवं रूपेण पस्ितराजजगतन्नार्ः ८, २५ श्लोके षु अतपपुनः श्लेषालङ्कारप्रयोगतः ृकतः ।

एवं रूपेण पस्ितराजजगतन्नार्ः पञ्चलहरी काव्यानां शब्दालंकार प्रयोगतः ृकताः।